

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

Дипломна робота бакалавра
з теми: “НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В СРСР ПЕРІОДУ “ЗАСТОЮ” І
“ПЕРЕБУДОВИ” (1965 – 1991 РР.)”

Виконала: студентка IV курсу
спеціальності 014 Середня освіта
(Історія та правознавство)
денної форми навчання
Веркаш Адріана Миколаївна

Науковий керівник:
кандидат історичних наук,
професор кафедри архівознавства,
спеціальних історичних та правознавчих
дисциплін
Хоптяр Юрій Анатолійович

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Історіографія проблеми.....	6
1.2. Аналіз джерел.....	11
Висновки до розділу 1.....	13
РОЗДІЛ 2. СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ В ДОБУ “ЗАСТОЮ”.....	14
2.1. Історичний контекст становлення національної політики СРСР та її специфіка у 1964 – 1985 рр.....	14
2.2. Конституційна основа регулювання національної політики брежнєвського керівництва.....	22
Висновки до розділу 2.....	30
РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ ГОРБАЧОВСЬКОЇ “ПЕРЕБУДОВИ”.....	32
3.1. Причини загострення національного питання.....	32
3.2. Проблема пошуку шляхів врегулювання міжнаціональних суперечностей та їх ефективність.....	39
Висновки до розділу 3.....	48
ВИСНОВКИ.....	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	52

ВСТУП

Актуальність теми. Національні відносини займають важливе місце в сучасному суспільстві. У ході життєдіяльності націй виникає багато проблем, пов'язаних з державним аспектом національних взаємин. Осмислення національних проблем пов'язане з поняттям “національне питання”, яке можна трактувати як питання про причини виникнення недовіри, ворожнечі і конфліктів між націями, з одного боку, націями і існуючою системою влади в багатонаціональному суспільстві – з другого.

Однією з найважливіших складових демократії є право націй на самовизначення. Ще в 1917 р. більшовицький уряд декларував це право за усіма націями, але механізм реалізації цього права за всі роки радянської влади так і не був вироблений. У Радянському Союзі національні відносини уявлялися сферою суцільної гармонії інтересів. З висоти сьогодення ці відносини постають як складна і суперечлива сфера життя. Відтак, саме драматичні колізії розпаду СРСР і загострення міжнаціональних відносин практично у всьому пострадянському просторі диктують необхідність вивчення і переосмислення досвіду національно-політичних процесів періодів “застою” і “перебудови”.

Дослідження окресленої проблеми дає змогу спростувати позицію апологетів збереження СРСР, які намагалися провести аналогію між інтеграцією на євроатлантичному й євразійському просторах, хоч у них вона ґрунтувалася на протилежних засадах. У Європейському Союзі, як відомо, об'єдналися незалежні держави, зберігаючи свій суверенітет, тоді як Радянський Союз був прикладом об'єднання держав, при якому формальна за Конституцією федерація насправді існувала як централізована, унітарна держава.

Об'єктом дослідження є національні відносини та етнополітичні процеси в СРСР у 1960 – 1980-х рр.

Предметом дослідження є національне питання в суспільно-політичному житті СРСР у зазначений період.

Хронологічні рамки роботи охоплюють проміжок часу від середини 1960-х і до початку 1990-х рр., що зумовлено усталеними рамками періодів “застою” і “перебудови”.

Географічні межі дослідження охоплюють територію СРСР станом на визначений період.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі вивчення джерел і наукової літератури комплексно розкрити сутність і специфіку національної політики СРСР упродовж 1965 – 1991 рр.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

- охарактеризувати історіографію проблеми та наявну джерельну базу;
- розкрити історичний контекст становлення національної політики СРСР та її специфіку у 1964 – 1985 рр.;
- з’ясувати конституційну основу регулювання національної політики брежнєвського керівництва;
- проаналізувати причини загострення національного питання в середині 1980-х рр.;
- висвітлити суперечності й труднощі процесу пошуку шляхів врегулювання міжнаціональних суперечностей в другій половині 1980-х рр. та визначити їх ефективність і результати.

Методи дослідження випливають з визначення предмета й поставлених завдань і зумовлені потребою проаналізувати національну політику в СРСР перед його розпадом, тобто в конкретно-історичних умовах дезінтеграції євразійського простору. Задля належного забезпечення теоретичного осмислення генези перетворення багатонаціонального СРСР у низку національних держав, у бакалаврській роботі використовується системно-історичний аналіз. Принцип історизму реалізується в критичному розумінні та інтерпретації суспільного контексту міжнаціональних взаємин у СРСР.

В роботі використано також традиційні методи наукового пізнання – аналіз і синтез. Важливу роль відіграли такі загальнонаукові методи, як індукція, дедукція, метод порівняння.

Основою усіх використаних методів є принцип наукової об'єктивності.

Практичне значення дослідження. Матеріали бакалаврської роботи можуть використовуватися здобувачами вищої освіти для підготовки до семінарських занять, написання рефератів, курсових робіт, а також в навчальному процесі викладання історії в закладах загальної середньої освіти.

Структура роботи відповідає поставленій меті та основним завданням дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, поділених на окремі підрозділи, висновків і списку використаних джерел та літератури.

ВИСНОВКИ

Отже, Радянський Союз був багатонаціональною державою, проте правова основа державного регулювання національних відносин фактично була відсутня. Десятиліттями держава культивувала міжнародну комуністичну ідеологію, недолугість і втрата якої призвела до розвитку потужних національних рухів. Ще одним недоліком колишньої радянської системи стала орієнтація на забезпечення пріоритету так званої корінної чи титульної національності (крім російської). У результаті формально проголошена ідея спілки рівноправних народів підмінялася ідеєю свого роду обраних (“титульних”, “номенклатурних”) націй.

Недооцінка радянським керівництвом національних почуттів населення радянських республік, нерозуміння суперечностей державного устрою і, перш за все, того, що СРСР за формою представляв федерацію (з деякими навіть вкрапленнями в його Конституцію – як сталінську, так і брежнєвську – конфедеративних елементів, наприклад, право виходу з СРСР), а по суті був унітарною, жорстко централізованою державою, і призвело до загострення національного питання і розвалу СРСР.

Політика радянської влади щодо вирішення національного питання була неоднозначною й визначалась ідеологічними партійними настановами. Не слід, однак, заперечувати певних позитивних змін, особливо поступової ліквідації наслідків сталінського тоталітаризму, з одного боку, проте з іншого – фактично упродовж радянських часів не змінювались основні напрямки та принципи національної політики. У тоталітарному суспільстві національні меншини могли розраховувати лише на задоволення свого права на освіту та захист культурних інтересів спільноти. Поруч із цим радянська система наклала тяжкий відбиток на психологію багатьох народів і призвела до певних негативних диспропорцій в енополітичній структурі суспільства. Передусім, це домінування російськомовної культури над іншими,

байдужість та небажання задовольняти культурно-освітні, інформаційні та духовні потреби національних меншин.

Правова політика щодо національних меншин велась під гаслом “зближення націй”, тож будь-яка самостійна політична діяльність чи створення будь-якої громадської організації етнічної спільноти були неможливі.

З 1985 р. керівництво радянської держави запровадило масштабні реформи, які охопили всі сфери життя суспільства і отримали назву “перебудова”. Наслідком реформ став розпад єдиної держави, що суттєво вплинуло на життя людей у всіх колишніх радянських республіках: він розділив державними кордонами територію колись єдиної держави і тим самим розділив багато народів, що проживали на цій території; він відкрив шлях до радикальної зміни політичного та соціально-економічного ладу на всьому просторі колишньої союзної держави.

Національні протиріччя, безумовно, не лише підривали ідею про радянський народ як про нову історичну спільність, але і були основою для етно-національних конфліктів, які вийшли на поверхню при перших же ознаках послаблення центральної влади саме в роки перебудови.

Отже, СРСР спробував створити етнічну федерацію з рівними правами всім народів. Націоналізм та національна політика були важливими джерелами легітимності радянської влади, особливо на ранньому етапі. Однак у СРСР так і не вдалося створити стійку надетнічну ідентичність. Заохочуючи створення культурних автономій як вирішення національного питання, радянські лідери зрештою допомагали становленню майбутніх національних рухів. Коли надетнічна – радянська – ідентичність зникла, вакуум, що утворився, став стрімко заповнюватися націоналістичними ідентичностями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Демократическая национальная политика – путь к добровольному союзу, миру и согласию между народами. Резолюция XXV съезда КПСС. URL: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/К/КПСС/_КПСС.html#025
2. Горбачев М. С. О национальной политике партии в современных условиях: Доклад и заключительное слово на Пленуме ЦК КПСС 19 сентября 1989 г. Москва: Политиздат, 1989. URL: <http://soveticus5.narod.ru/85/pl890919.htm>
3. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 15: 1985–1988. Москва: Политиздат, 1989. 671 с.
4. Конституция (Основной закон) СССР от 7 октября 1977 г. Москва: Политиздат, 1977. 365 с.: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1977.htm>
5. Национальный вопрос в СССР : Документы. 1975. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/natsionalny_vopros_v_ssr_dokumenty_1975__ocr.pdf
6. Політична доповідь центрального комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. Доповідь Генерального Секретаря ЦК КПРС товариша Горбачова М.С. 25 лютого 1986 р. // КомуністУкраїни. 1986. № 4.
7. Програма КПРС, прийнята XXVII з'їздом КПРС. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1987. 282 с.
8. Распад СССР: Документы и факты (1986-1992 гг.): в 2 т. Т. II: Архивные документы и материалы / под общ. ред. С. М. Шахрая; сост. С. М. Попова, А. А. Яник. Москва: Кучково поле, 2016. 824 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-5-9950-0558-2/978-5-9950-0558-2.pdf>
9. Резолюция XIX Всесоюзной конференции КПСС “О Межнациональных отношениях” (1988 г.) // К Союзу Суверенных Народов. Сборник документов КПСС, законодательных актов, деклараций, обращений и президентских указов, посвященных проблеме национально-

государственного суверенитета. Москва, 1991. С. 17–18. URL: <http://soveticus5.narod.ru/85/sborn91.htm>

10. Яковлев А. Н. Реализм – земля перестройки. Избранные выступления и статьи. Москва: Политиздат, 1990. 544 с.

Література

11. Агурский М. Национальный вопрос в СССР // Журнальный клуб “Интелрос Континент”. 2012. № 151. URL: <http://www.intelros.ru/readroom/kontinent/k-151-2012/17285-nacionalnyu-vopros-v-sssr.html>

12. Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // Український історичний журнал. 1999. № 4. С. 15–28.

13. Баграмов Э. А. Советская национальная политика и ее международное значение // Актуальные проблемы национальных отношений в свете Конституции СССР. Материалы Всесоюзной конференции (апрель 1979) / отв. ред. М.И. Куличенко. Москва: Наука, 1981. С. 54–70.

14. Бромлей Ю. В. Конституция многонациональной державы и некоторые вопросы управления национальными отношениями // Актуальные проблемы национальных отношений в свете Конституции СССР. Материалы Всесоюзной конференции (апрель 1979) / отв. ред. М.И. Куличенко. Москва: Наука, 1981. С. 11–25.

15. Бромлей Ю. В. Национальные проблемы в условиях перестройки // Вопросы истории. 1989. № 1. С. 29–37.

16. Бромлей Ю.В. Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов. Москва: Наука, 1988. 208 с.

17. Бромлей Ю. В. О разработке национальной проблематики в свете решений XIX партконференции // Советская этнография. 1989. № 1. С. 4-18. URL: <http://journal.iea.ras.ru/archive/1980s/1989/1.htm>

18. Брутенц К. Развал Союза: Был ли неизбежен распад СССР? // Свободная мысль. 2005. № 1 (1551). С. 163–177.

19. Гетьманчук М., Турчин Я. Міжнаціональні відносини в період розпаду Радянського союзу // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. Львів, 2007. Вип. 19. С. 227–229. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/25335/39-Getmanchuk.pdf?sequence=1>
20. Даниленко В. Динаміка змін етнічної структури українського суспільства в 1950-1960-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Київ, 2012. Вип. 17. С. 73–84.
21. Дробижева Л. М. О новом мышлении в межнациональных отношениях // Советская этнография. 1989. № 3. С. 37–45.
22. Дробижева Л. М. Социально-культурное сближение наций в СССР // Актуальные проблемы национальных отношений в свете Конституции СССР. Материалы Всесоюзной конференции (апрель 1979) / Отв. ред. М. И. Куличенко. Москва: Наука, 1981. С. 208–221.
23. Искендеров А. А. Национальный вопрос // Вопросы истории. 1989. № 5. С. 31–37.
24. Калугин В. М. Политические аспекты перестройки национальных отношений в СССР. Москва: Наука, 1990. 278 с.
25. Кауль Т. Н. От Сталина до Горбачева и далее. Москва: Прогресс, 1991. 224 с.
26. Козлов В. И. Национальный вопрос и пути его решения // Советская этнография. 1989. № 1. С. 59–73. URL: <http://journal.iea.ras.ru/archive/1980s/1989/1.htm>
27. Козлов В. И. Национальный вопрос: парадигмы, теория и политика // История СССР. 1990. № 1. С. 3–22.
28. Крупник И. И. Многонациональное общество. Состояние национальных отношений в СССР и задачи науки // Советская этнография. 1989. № 1. С. 51–57. URL: <http://journal.iea.ras.ru/archive/1980s/1989/1.htm>
29. Крупник И. И. Национальный вопрос в СССР: поиски объяснений // Советская этнография. 1990. № 4. С. 3–13.

30. Куличенко М. И. Актуальные проблемы теории и методологии развития наций и национальных отношений в СССР // Актуальные проблемы национальных отношений в свете Конституции СССР. Материалы Всесоюзной конференции (апрель 1979) / Отв. ред. М. И. Куличенко. Москва: Наука, 1981. С. 25-54.
31. Кульчицкий С. Відкладена революція. Про події 1989-1991 рр. в Україні // Політика і час. 2001. № 8. С. 13–23.
32. Кульчицкий С. «П'ята графа». Якою насправді була національна політика в СРСР // Український тиждень. № 33-34 (509-510). 2017. 26 серпня. URL: <https://tyzhden.ua/History/198330>
33. Матієнко А. В. Особливості етнонаціональної політики СРСР // Актуальні проблеми політики. 2014. Вип. 51. С. 469–476. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/289/Matienko%20Osobl%20etn1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
34. Мельник І. А. Міжнаціональні відносини: радянський експеримент та історичні реалії. Київ: Либідь, 2006. 468 с.
35. Мельник І. Національне питання в СРСР (дискусії на межі 1980-90 рр.) // Вісник Львівського університету. Філософські науки. 2004. Вип. 6. С. 220–229.
36. Міронова І. С. Національне питання в УРСР (1920 – 1980-ті рр.). Проблеми та шляхи вирішення // Історичний архів. 2019. Вип. 17. С. 63–69.
37. Мякшев А. П. Советская национальная политика: факторы успеха, уникальность исторического опыта, причины краха // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения. 2017. Т. 17. Вып. 1. С. 46–51. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-natsionalnaya-politika-factory-uspeha-unikalnost-istoricheskogo-opyta-prichiny-kraha/viewer>
38. Набока С. Суспільно-політичний розвиток України в 1964-1984 рр. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Київ, 2012. Вип. 112. С. 34–36.

39. Нагорна Л. Радянська національна політика // Політологічні читання. 1995. № 1. С. 170–178.
40. Народження «радянської людини»: від «коренізації» до дружби народів // Спільна історія. Діалог культур: Навч. посібник. Львів: ЗУКЦ, 2013. С. 19–32.
41. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ніка-Центр, 2012. 592 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Smolii_Valerii/Natsionalne_pytannia_v_Ukraini_Kh_Kh__pochatku_KhKhI_st_istorychni_narysy.pdf
42. Национальная политика России: история и современность. Москва: Наука, 1997. 328 с.
43. Новородовська Н. О. Вплив радянської політики русифікації на соціокультурний та мовний простір УРСР у 1964 – 1985 рр. // Молодий вчений. 2018. № 11. Ч. 2. С. 30–35.
44. Овчар І. Суспільно-політичні наслідки перетворень у СРСР (1985-1991 роки) // Віче. 2007. № 21-22. С. 24–26.
45. Орлов И. Б. Развал СССР как реакция на идею ускоренного слияния наций // От СССР к РФ: 20 лет – итоги и уроки. Материалы Всерос. науч. конф., 25 ноября 2011 г. Москва: Научный эксперт, 2012. С. 92–99. URL: <http://www.hse.ru/pubs/lib/data/access/ram/ticket.pdf>.
46. Радянська національна політика періоду десталінізації: зміна основоположних принципів чи форм? / Історія (збірка наукових праць). Київ, 2009. 500 с. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11269.html>
47. Рыжков Н. И. Перестройка: история предательств. Москва: Изд-во «Новости», 1992. 400 с.
48. Скоморовський В. Б. Криза перебудовчих процесів у радянській державі (1985-1991 рр.) // Право: науково-інформаційний вісник. 2013. № 7. С. 88–95. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/7-13-13.pdf>

49. Смирнова Л. В. Советская национальная политика в условиях административно-командной системы // Вестник Оренбургского государственного университета. 2006. № 7. С. 122–127. URL: http://vestnik.osu.ru/2006_7/17.pdf
50. Тадевосян Э. В. Советское государство и национальный вопрос // История СССР. 1989. № 3. С. 63–83.
51. Тарасенко Н. И. Новая социальная и интернациональная общность людей и ее развитие в условиях зрелого социализма // Актуальные проблемы национальных отношений в свете Конституции СССР. Материалы Всесоюзной конференции (апрель 1979) / Отв. ред. М. И. Куличенко. Москва: Наука, 1981. С. 70–86.
52. Тишков В. А. О концепции перестройки межнациональных отношений в СССР // Советская этнография. 1989. № 1. С. 73–87.
53. Тишков В. А. О новых подходах в теории и практике межнациональных отношений в СССР // Советская этнография. 1989. № 5. С. 13–14.
54. Чешко С. Роль этнонационализма в распаде СССР // Трагедия великой державы: национальный вопрос и распад Советского Союза: сборник. Москва: Социально-политическая мысль, 2005. С. 443–468. URL: http://scepstis.net/library/id_1763.html.
55. Чешко С. В. СССР был болен или его “залечили”? // Мир России. 1995. № 1. С. 91–123. URL: <http://ecsocman.hse.ru.pdf>
56. Шипка Н. Етнополітичні аспекти побудови та функціонування союзу // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2008. № 20. С. 170–172.
57. Шипка Н. “Національне питання” в контексті радянської моделі імперіалізму // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року) / Укл. Поліщук М., Скочиляс Л., Угрин Л. Львів, 2008. С. 106–110. URL: <http://postua.info/shypka.htm>.

58. Шпорлюк Р. Імперії та нації / Пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000. 354 с.
59. Щербак А. Н., Болячевец Л. С., Платонова Е. С. История советской национальной политики: Колебания маятника? // Политическая наука. 2016. № 1. С. 100-123. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-sovetskoy-natsionalnoy-politiki-kolebaniya-mayatnika/viewer>